

Порохнавець В. В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІЗАНТІЙСЬКА РОЗВІДКА У СИРІЇ ТА МЕСОПОТАМІЇ У X СТ.

*Стаття присвячена дослідженню візантійської розвідки у Сирії та Месопотамії в X ст. у контексті протистояння імперії та арабського Халіфату. Особливу увагу приділено тактиці візантійського війська на Сході, системі оповіщення щодо вторгнення ворога. Дослідження спирається на аналіз статистичних даних, візантійських військових трактатів. Виявлено, що візантійська розвідка являла собою складну та розгалужену систему. Розглянуто різні види армійської та стратегічної розвідок, які відповідали за певний напрямок діяльності. Доведено, що завдяки ефективній розвідці, керівництво імперії вчасно отримувало інформацію щодо вторгнень ворога, вживало відповідних дій, застосовуючи партизанську тактику ведення війни (засідки, удари по логістиці ворога, нищення запасів харчів, ін.). У тогочасних візантійських наративах по відношенню до розвідників вживали велику кількість різноманітних термінів – *speculatores*, *sculcatores*, *exploratores*, *ducatores*, *minsuratores*, *procursatores*, *trapezitai*, *honsiarioi*, *tasinarioi*. Візантійські воєначальники активно залучали до розвідки бійців з місцевого населення, які чудово володіли арабською мовою, знали звичаї та могли вільно діяти у ворожому тилу. Військова розвідка відігравала вирішальну роль під час планування рейдів ворожими територіями, оскільки за будь-якої помилки бійці загонів, що діяли у тилу противника, могли бути знищені. Встановлено, що завдяки мережі шпигунів, таємних агентів та інших осіб візантійські імператори знали про військово-політичні плани ворожих держав. Візантійські імператори прагнули уникати ведення бойових дій одночасно на кількох напрямках і без ефективної розвідки це неможливо було здійснити. Дані отриманні від шпигунів ретельно перевірялись, звірялись з інформацією інших джерел. Отже завдяки добре налагодженій розвідці, Візантія мала змогу вести тривале протистояння з ворогом, який мав чисельну перевагу.*

Ключові слова: розвідка, Візантія, війна, Месопотамія, Сирія, араби, рейди.

Постановка проблеми. Розвідка Візантії на Сході, зокрема у Месопотамії та Сирії, є важливою темою для аналізу, оскільки завдяки розвідці імперія вела успішну зовнішню політику, завойовувала нові території, вдосконалювала своє військове мистецтво. Без ефективної системи розвідки візантійці б не змогли запровадити партизанські методи ведення війни проти арабів, дотримуватись стратегії довготривалих бойових дій, виснаження ворога. Багато методів, які використовували візантійські розвідники у добу Середньовіччя залишаються актуальними й до сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пов'язані з розвідкою Візантії достатньо висвітлене у світовій історіографії, проте лише окремі праці присвячені регіональним особливостям розвідки, діям розвідників у Сирії та Месопотамії. Г. Теотоскіс у розгляді у своїй монографії військову тактику Візантії у Сирії та Палестині, приділяючи два розділи аналізу діяльності саме розвідки. На його думку, розвідка дозволяла ефективно захищати прикордонні провінції, економити

ресурси [20]. Систему розвідки Візантії розглядає у своїй праці й дослідник Ф. Дворнік, який акцентує на діяльності акритів та шпигунів [6]. Аналіз розвідки Візантії можна знайти також у працях Дж. Хелдона [7], У. Кеджі [10], У. Тредголда [23], інших. Питання пов'язані з діяльністю військової розвідки Візантії у Сирії та Месопотамії не стали предметом наукового пошуку у вітчизняній історіографії, що й зумовило актуальність даного дослідження.

Постановка завдання. Дослідити особливості функціонування розвідки Візантії у Сирії та Месопотамії у контексті протистояння імперії з арабами, виявити ключові особливості розвідки, її зв'язок з тактикою та стратегією Візантії на Сході.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на велику кількість потужних ворогів (слов'яни, араби, кочові племена, інші) скорочення чисельності населення та територій, керівництво Візантії вимушене було вдатись до військових реформ, направлених на покращення структури та ефективності армії. В результаті цього, основу війська у X ст. складало стратіотське ополчення та фемна

система, за якої мешканці територіальних підрозділів (фем) були зобов'язані нести військову службу, дозволила значно знизити видатки на утримання війська, оскільки воїни замість грошей отримували земельні ділянки. Така система дозволяла здійснювати ефективний контроль за прикордонними територіями, проводити швидко мобілізацію, зміцнити зв'язки армії з місцевим населенням.

Візантія не маючи таких ресурсів як Римська імперія, не могла собі дозволити будівництво на кордонах потужних фортифікацій (на зразок «Вала Адріана») з великими гарнізонами. Зважаючи на це, візантійські воєначальники вдавалися до тактики «глибинної оборони», коли ворога намагались зупинити не на кордонах держави, а вже на її території, завдаючи контрударів, знищуючи окремі групи ворожих військ, створюючи засідки, інше. Така тактика передбачала наявність опорних пунктів, де ховалось цивільне населення та базувались війська, мобільної армії, ефективної розвідки, тощо. Розвідка відігравала особливе місце у військовій стратегії держави, оскільки на основі розвіданих візантійські імператори могли планувати військові дії супроти конкретного ворога, адже численні вороги імперії різнилися між собою за чисельністю, озброєнням, тактикою, іншим. З цього приводу у «Стратегіконі» зазначалось наступне: «Мудрий той полководець, який перед вступом у війну ретельно вивчає ворога та може захиститись від його сильних сторін та скористатись його слабостями. Наприклад, ворог переважає його у кінноті – він повинен знищити його фураж. Він переважає за чисельністю військ – відріжте йому постачання. Його армія складається з різних народів – підкупіть їх подарунками, милостинями, обіцянками... Ворог переважає в піхоті – виманіть його на відкрите місце, не дуже близько, але з безпечної відстані вражайте його дротиками» [15, с. 64–65]. Завдяки стратегічній розвідці політичне керівництво Візантії навчилось уникати зіткнень із коаліціями ворожих держав, розбивати такі союзи, нацьковувати ворожі сили один на одного [1, с. 74]. Візантійські імператори жадали сплутати всі плани ворога ще до початку бойових дій та уникнути зіткнення: «Мудрий стратиг – це той, хто ще до початку воєнних дій ретельно вивчить все, що має противник, і, з одного боку, захистить себе від його переваг, а з іншого боку, зверне на свою користь його слабкість» [14, VII. 2. с. 76]. На думку дослідника Г. Теотокіса, візантійські воєначальники прагнули уникати масштабних битв, віддаючи переваги

дипломатії, підкупам, військовим хитрощам, облогам, набігам та по грабункам, ін. [20, с. 6]. Така тактика не видається дивною, адже полководці, уникаючи масштабних битв, прагнули зберегти живу силу.

Розвідку Візантії, умовно, можна поділити на армійську (військова, діяла на полі бою) та стратегічну (шпигуни, дипломати, зрадники, інші). По відношенню до розвідників вживали величезну кількість різноманітних термінів (латинського, болгарського, грецького та іншого походження) – *speculatores*, *sculcatores*, *exploratores*, *ducatores*, *trapezitai*, *tasinariioi/tasinaria* та інші [3, с. 270]. Однак слід зазначити, що вище перелічені терміни вживались як до розвідників, так й диверсантів, агентів та інших осіб. Невеликі групи легкої кінноти, які мали на меті виявити сили ворога, називали *tasinariioi/tasinaria*. Терміном *synodikoī* позначали групу осіб, які займалися збором інформації у військових цілях [12, 9/13–15, с. 7]. По відношенню до невеликих груп розвідників (до десяти бійців), які сліdkували за переміщенням ворожих сил у прикордонних регіонах, вживали терміни *trapezitai*, *honsiarioi* [5, с. 252–53]. Згідно з поглядами Маврикія, існували два типи армійських розвідників – катаскопи (сліdkували за місцезнаходженням та переміщенням ворога) та експлоратори (вступали у контакт з ворогом, прикидаючись співплемінниками) [14, VII.13, с. 78].

У своїй праці «Тактика» візантійський імператор Лев VI стверджував, що як тільки сили вторгнення опиняться на ворожій території, очікувалось, що спеціальні підрозділи будуть прямувати попереду основної армії та обозу, щоб розвідати місцевість та шляхи сполучення, знайти відповідне місце для табору армії. На думку Льва VI, відповідні за ці завдання *skoulkatores* (σκούλκάτορες), були сторожами та розвідниками, котрі складали авангард основної армії, були відправлені щоб дізнатись що відбувається з ворогом. Окрім цього, ці підрозділи також діяли як патрулі похідного табору проти раптового нічного нападу ворога [13, XII. 42, с. 240]. В «Стратегіці» імператора Нікіфора в якості розвідників згадуються загони легкоозброєної кінноти чисельністю 500 бійців, 110–120 з яких були кінними лучниками, а решта – озброєні списами [15, II. 16–28, с. 22–24]. Ці загони пересувались попереду основних сил, їх тактичними завданнями були пошук контактів з ворогом, влаштування засідок, перехоплення невеликих загонів ворога, атаку ворожих розвідників [15, с. 284]. У вказаній праці також згадані *trapezitai* та

tasinarioi, які здійснювали збір даних про ворога, відносно його чисельності, складу, оснащення, лідерів та морального духу [15, IV. 192–95, с. 50]. В джерелах в якості розвідників згадуються також *ἐκσπλητόρες* (*explotatores*), які мали завдання постійно атакувати ворожі землі, розорювати їх, захоплювати полонених, яких потім можна було допитувати на рахунок інформації про вороже військо [21, с. 292]. Нерідко таких розвідників називали навіть бандитами, розбійниками. Існувала й морська розвідка – бійці пересувались на невеликих маневрених човнах [1, с. 77]. Досвідчені розвідники чудово орієнтувались на будь-якій місцевості, за слідами ворога визначали його приблизну чисельність та напрямок руху, знали техніку маскування. Аби швидко пересуватись, мати можливість втекти від переслідування, розвідники мали легке захисне спорядження (шкіряні обладунки або взагалі без них) та озброєння [13, XVII. 42, с. 255]. Візантійські воєначальники на полі бою, як правило, використовували кілька груп розвідників, аби отримувати більший обсяг інформації – перша група перебувала поблизу ворога та чула його голоси, друга група тримала у полі зору першу групу, а третя група – другу [21, с. 169].

Робота представників стратегічної розвідки суттєво відрізнялась від функцій армійських розвідників, адже перші діяли у глибокому тилу ворога та могли розраховувати виключно на себе. Шпигунами могли виступати передусім дипломати, представники професій, які багато подорожували (купці, паломники, ченці). У документах можна знайти термін «справжні шпигуни» *aletheis kataskopoi* – спеціально навчені люди які сліdkували за перепискою офіційних осіб, перевіряли інформацію надану агентами, розвідниками, охоронцями та іншими особами та вивчали інформацію щодо підготовки керівництва певної держави до війни [13, XVII. 98, с. 257]. Представники стратегічної розвідки повинні були знати мови та традиції країни, в якій працювали, вміти переконувати та втиратись в довіру, бути спостережливими та комунікабельними. Аби шпигуни не зрадили імператора, їх родини, у якості гарантії, утримували під наглядом у Візантії.

Незважаючи на те що після тривалого протистояння з Персією, Константинополь все ж позбувся ворога, у візантійських імператорів з'явилися нові потужні вороги, насамперед араби. У 909 р. постала нова ісламська держава – Фатимідський халіфат, який на піці свого розвитку, приблизно у 969 р. охоплював Єгипет, Палестину, Сирію, узбережжя Червоного моря у Африці та інші

території [22, с. 185]. Халіфат проводив агресивну політику супроти Візантії, постійно здійснюючи грабіжницькі рейди на територію останньої, що завдавало потужних ударів по економіці державі та її авторитету. Водночас для візантійських імператорів стратегічно важливими були Месопотамія, Вірменія, Сирія. По-перше, ці регіони були джерелами ресурсів (зерно, вина, ліс, будівельні матеріали та інше), робочої сили та майбутніх солдатів. По-друге, вказані регіони мали важливе географічне положення. Для візантійських імператорів був важливий контроль над стратегічними областями Вірменії – Тарон та Васпуракан, довкола о. Ван, через які араби здійснювали вторгнення до Халдеї з північно-східної Анатолії. У Північній Месопотамії для візантійців важливе значення мали Мелітена та Едесса. Варто зазначити й те, що відстань, яку доводилось долати між Вірменією та такими містами як Багдад та Мосул, була набагато коротшою, ніж між вказаними містами та Кілікією. Таким чином, вороже військо з Іраку чи Сирії могло рухатись вздовж Євфрату, увійти до Анатолії через Тарон та Васпуракан [20, с. 78]. Таким чином можна було оминати Сирійську пустелю [11, с. 210]. По-третє, у вказаних регіонах Візантія прагнула створити буферні держави, аби мати захист від арабів та кочових племен. У X ст. на території сучасної Вірменії існувала ціла низка царств – царство Багратидів, Васпураканське, Карсське, Ташир-Дзорагетське та інші.

Оскільки, як вже зазначалось, у Візантії не було ресурсів для створення потужних суцільних фортифікацій у Сирії та Палестині, візантійські імператори опирались на систему фем та форпостів. За ворожим військом, яке вторглося у певну провінцію імперії, велось спостереження, на шляху противника спалювали поселення, нищили сільськогосподарські посіви та худобу. Візантійське військо наносило удари по окремим загонам ворога, а далі, зібравши достатню кількість бійців, або контратакували, або влаштовували засідки на зворотному шляху противника. Араби та кочівники, які здійснювали грабіжницькі набіги на візантійські території, намагались не лише завдати збитків економіці імперії, здобути полонених та трофеї, руйнувати торгівлю, залякати населення та нанести удар по авторитету імператора, а й прагнули заманити військо Візантії на територію Сирії та завдати йому поразки у вирішальній битві [15, с. 97]. Араби завжди прагнули повторити результати битви при Ярмуці, 20 серпня 636 р., коли візантійське військо зазнало нищівної поразки, втративши від 10

до 40 тис. вбитими [10, с. 122]. Це була одна з найважчих поразок в історії Візантії. У 717–718 рр. араби в черговий раз взяли в облогу Константинополь. Візантійські імператори знаючи про минулі поразки, всіляко уникали масштабних битв, прагнули знищити арабські форпости західніше гір Таурус та Антитаурус, захопити міста Тарсус та Мопсуестію, нейтралізувати Алеппо, перетворивши останнє на буферну зону між імперією та Єгиптом, де правили Фатіміди, які також контролювали Південну Палестину [20, с. 6]. Зважаючи на це, військові кампанії у Месопотамії та Сирії у Х ст. зводились переважно до облог/штурмів форпостів та грабіжницьких набігів. Варто згадати що найважливішими форпостами арабів, з яких вони здійснювали вторгнення через перевали гір були Тарсус, Мелітена та Германікея (Мараш), які знаходились на перетині Анатолійського плато, Месопотамії та Сирії.

На основі даних розвідки візантійські воєначальники знали, що ворожі війська концентрувались поблизу візантійських кордонів (загони з Єгипту, Фінікії, Сирії, інших регіонів) переважно в серпні і вже у вересні здійснювали вторгнення [15, с. 162]. У візантійських військових трактатах є чимало інформації, щодо сильних та слабких сторін різних народів, що межували з Візантією. Щодо арабів, наприклад, зазначено, що головною їх слабкістю є несприятливі погодні умови – холод, зима та сильний дощ. Вони не бажають воювати у таку погоду через те, що через вологість тятива їх луків стає слабкою, а від холоду тіла стають в'язкими [13, XVIII. 118, с. 263]. Як правило, розвідка визначала чисельність ворожих сил, які вторглися до імперії у 6–12 тис. бійців, що свідчить не про масштабну військову кампанію, а рейди [15, с. 192]. Араби атакували переважно такі феми як Каппадокія, Харсіанон, Ліаконію, Ісаврію, для швидкого та практичного переміщення по пересічній та гірській місцевості використовували верблюдів, віслуків, мулів.

Візантійські воєначальники, які командували військами у прикордонних регіонах, намагались насамперед не випускати ворога з поля зору, слідкувати за його переміщенням, влаштовувати засідки, винищувати ворожий фураж. Спеціальні загони контролювали проходи у горах та долинах, аби наносити удари, коли ворог повертатиметься із здобиччю [21, с. 107–108]. На візантійських територіях ворог відчував гострі проблеми з логістикою, брак харчування й через те, що місцеве населення евакуювали, худобу та збіжжя вивозили або знищували. Евакуацією населення

займались спеціальні підрозділи *ekspêlatores* (*expilatores*) [16]. Така тактика «випаленої землі» надовго прижилась у військовому мистецтві, її можна побачити у Столітній війні, Громадянській війні у США, двох світових війнах та у багатьох інших конфліктах. Такі дії візантійського війська мали на меті виснажити ворога, виграти час для збору великої армії. Воєначальники провінцій отримували від імператора повноваження діяти на власний розсуд, робити рейди ворожу територією, аби змусити ворожі сили повертатись на Батьківщину та захищати своє населення [20, с. 63].

Оскільки Сирія, Візантія та Месопотамія були регіонами, де знаходились візантійські прикордонні провінції, система розвідки тут мала свою специфіку. Важливу роль у передачі інформації місцевим воєначальникам та столичній владі відігравали загони вартових, розміщених вздовж кордону. У візантійських джерелах ці люди ідентифіковані під різними термінами – *viglatores* (*βιγλάτορες*), *caminoviglatores* (*καμινοβι-γλάτορες*), *fylakes* (*φύλακες*), *profylakes* (*προφύλακες*) [13, XII. 97, с. 243]. Вказані бійці повинні були замітити будь-яку активність ворога, повідомляти воєначальника якими шляхами ворог планує пересуватись. Діяли воїни невеликими, до 10 чол., групами, які протягом 15 днів вели чергування а далі їх заміняли іншою групою. Після виявлення вторгнення ворога, такі військовослужбовці повинні були надіслати повідомлення на найближчий сторожовий пост. У гірській місцевості сторожові пости знаходились на відстані 3–4 милі один від одного. Далі повідомлення передавали від посту до посту за допомогою вогню (в нічну пору) або диму. Передача повідомлення могла здійснюватись й через естафету, коли повідомлення передавали через піхотинців та вершників [21, с. 151]. Вершник, без багажу, міг за добу подолати приблизно 50 миль [7, с. 145]. В якості передавача інформації щодо ворожих вторгнень візантійці також використовували оптичний телеграф, створений Львом Математиком у IX ст. За допомогою цього приладу можна було передавати інформацію на відстані понад 450 миль. Інформація була закодованою. У Константинополі та фортеці Лулон були два, скоріш за все, водяних годинникових механізми, за допомогою яких візантійці могли визначити приблизний час ворожого вторгнення. Так чи інакше, у короткі терміни, новина про вороже вторгнення досягала імператорського палацу [6, с. 143]. Такі сигнальні повинні були отримувати високу платню

та мешкати поряд з постами зі своїми родинами, аби не полишати вежі навіть у перед обличчям небезпеки [21, с. 156].

Оскільки у тактиці бойових дій візантійського війська у Сирії та Месопотамії домінували рейди та засідки, особливо важливого значення набули загони розвідників *skoulkatores*, які пересувались попереду основних сил військ, вивчали дороги та місцевість у ворожому тилу, повинні були завчасно виявляти засідки противника. Серед розвідників, які діяли у східних провінціях Візантії зустрічаються також провідники – *minsouratores* (*μινσούρατορες*), *doukatores* (*δουκάτορες*) – досвідчені бійці, котрі обстежували місцевість, по якій мало пройти візантійське військо, займались пошуком джерел води, місць для табору, безпечних шляхів, могли провести військо через гірські перевали [20, с. 66]. Е. Макгір стверджує, що попереду армії прямували провідники – *дукатори*, які визначали шляхи просування військ на день, попереджали воєначальників про різні перешкоди (гори, ущелини, річки, болота, ін.) [15, с. 331]. Нарешті у ворожому тилу діяли вже згадані загони легкоозброєних вершників – *прокурсатори*. Цікаву термінологію військових розвідників, які діяли на східних кордонах імперії подає автор військових трактатів Кекавмен. Мова йде про бійців з прикордонних територій які займались сторожею – *χωνσάριοι* або *χωσάριοι* (*chonsarioi* або *chosarioi*), *συνοδοί* – розвідників, які здійснювали нальоти, провідники, які шукали маршрути для просування війська [12, с. 9].

Серед розвідників, які діяли у прикордонних провінціях імперії зустрічались й *акрити* (*akritai*) та *апелатаї* (*apelatai*) – підрозділи з місцевого населення (вірмени, греки та інші нації), які виконували службу або на основі страти або отримували кошти. На думку дослідника Б. Айзека, *акрити* були схожими до підрозділів *limitanei*, які охороняли кордони у Римській Імперії [9, с. 287–88]. Частина з цих підрозділів у випадку браку коштів, могли займатись грабунками по обидва боки від кордону [7, с. 266–67]. Тому нерідко розвідників асоціювали з бандитами та грабіжниками. Такі підрозділи, як правило, очолювали представники місцевої аристократії, які мали величезний вплив у певному регіоні [12, с. 24]. Оскільки *акрити* були вихідцями з прикордонних районів, вони чудово знали місцевість (включаючи таємні тропи, гірські проходи), різні мови, місцеві звичаї і тому швидко налагоджували контакт з місцевим населенням. На думку Ф. Дворніка, підрозділи *акритів* шпигували за ворожими стражниками, переслідували

їх, робили набіги на ворожу територію, брали полонених, щоб взяти якнайбільше свідчень про плани своїх ворожих сусідів [6, с. 141]. Значний відсоток розвідників у військах прикордонних провінцій становили вірмени. Візантійська влада вдавалась до практики переселення народів аби збалансувати аграрний сектор країни, отримати велику кількість робочої сили та солдат. Не становили виняток й вірмени. За підрахунками дослідника П. Хараніса, у IX–X ст. вірмени могли становити 25% візантійської армії [2, с. 32]. Візантійці здійснювали й морську розвідку у східних провінціях імперії. Наприклад серед обов'язків стратега феми Ківіреотів та катепана марадаїтів (християнські племена гірських областей Сирії) було спостереження за узбережжям Кілікії, за допомогою двох *дромонів* та за військово-морською діяльністю арабів у сирійського узбережжя. Костянтин Багрянородний, описуючи підготовку до походу на Крит у 911 р. згадував, що два флотоводці отримали наказ здійснити патрулювання вздовж сирійського узбережжя на кількох човнах, аби виявити плани мусульман [4, 44.657].

Армійська розвідка та грамотна тактика дозволила візантійцям здобути кілька гучних перемог над арабами, які мали чисельну перевагу. В середині 960 р., скориставшись тим, що більша частина візантійської армії була зайнята протистоянням з Критським еміратом, емір Алеппо Сайф ад-Даула розпочав чергове вторгнення до Малої Азії, увів війська в Каппадокію. Лев Фока, знаючи про чисельну перевагу ворога, вирішив влаштувати арабам засідку на їх зворотному шляху. Розвідники уважно стежили за переміщенням ворога, а візантійське військо сховалось на крутих схилах перевалу Андрасос. 8 листопада 960 р., коли араби увійшли до перевалу, візантійці зненацька атакували їх, закинувши згори камінням, стовбурами дерев [19, с. 75]. Арабське військо було розгромлене (за деякими даними врятувались лише 300 бійців), а емір ад-Даула зумів втекти [23, с. 489].

У грудні 970 р. війська Фатимідського халіфату взяли в облогу Антіохію. Оскільки імператор Іоан I Цимисхій не зміг втрутитись у конфлікт через вторгнення руського війська Святослава у Болгарії, проти арабів були відправлені загони під командуванням патриція Миколая. Знаючи про наближення візантійських військ, назустріч їм вирушили загони під командуванням берберського вождя Араса та колишнього еміра Тарса, Ібн аз-Заята. Точна дата подій не відома, лише вказано, що це було навесні 971 р. Поблизу Александретти

араби атакували візантійський табір, однак він був пустив. Річ у тім, що візантійські розвідники помітили ворога та попередили Миколая, який вивів свої війська з табору. Араби почали грабувати табір і в цей момент з різних напрямків їх атакувало візантійське військо [24, с. 435]. Араби зазнали поразки. Перемога візантійців поблизу Александретти змусила арабів зняти облогу Антіохію, візантійці здобули контроль над Північною Сирією.

Окрім армійської розвідки, візантійці використовували у східних провінціях і стратегічну розвідку. У якості таємних агентів імператори використовували лояльних до імперії християн, які мешкали на захоплених арабами територіях. Цих людей вдалось завербувати через надання коштів, обіцянок щодо захисту або ж помсти мусульманам (якщо наприклад араби були причетні то гибелі родичів агентів) [6, с. 147]. У якості шпигунів активно використовували також «тайних друзів» (*kruptoi philoi*) – зрадників, які погодились співпрацювати з візантійцями і у більшості випадків, така співпраця базувалась на збагаченні агентів. Наприклад у 913 р., після смерті імператора Олександра, держава опинилась в небезпеці, оскільки новий імператор Костянтин VII був малолітнім і регентів міг знищити Костянтин Дука, який підняв повстання, мав багато прихильників у столиці. Рада регентів була занепокоєна тим, що бунтар міг скористатись допомогою арабів, оскільки його батько тривалий час перебував у Багдаді. Візантійці звернулись до свого агента у Багдаді, збірника податків Миколая, який раніше служив у Візантії, був запідозрений у розкраданні, втік до арабів та прийняв іслам, однак в реальності уклав угоду з візантійською владою, що шпигуватиме на користь імперії. Логофет пошти отримав від Миколая секретне повідомлення – шматок тканини змочений у червону фарбу. Один з перекладачів, зміг випрати тканину у спеціальному розчині та прочитав напис на ній: «Не бійтесь Червоного Півня. Його повстання буде погано продумано та швидко придушене». Червоним Півнем автор повідомлення називав саме Дуку, можливо через емблему птаха на родовому гербові [6, с. 149]. Це означало, що араби не зацікавлені у підтримці Дуки. Шпигуни могли передавати інформацію через арабські книги, у яких в тексті були помічені окремі слова чи літери. Навіть якщо такі книги потрапляли до рук арабських солдатів чи чиновників, ті просто не могли виявити поміток. Помітки у книгах вже у Константинополі виявляли спеціальні перекладачі, які упорядковували інформацію. Шпигуни

могли зустрічатись із інформаторами, візантійськими торговцями на ринках, де збиралось багато іноземців й такі зустрічі не викликали підозри [15, с. 122]. Зустрічі могли також проходити у фундаках або *павдохеїа*, які слугували готелями для мандрівників [20, с. 152].

Оскільки між Візантією та арабськими державами йшла жвава торгівля, торговці та інші учасники торгівлі часто ставали шпигунами. Арабський географ Ібн Хаукаль у своїй праці «Книги картини Землі» стверджував, що візантійські купці збирали розвіддані, займаючись торгівлею у мусульманських портах [8, с. 193]. Шпигуни, замасковані під моряків та торговців, були відправлені протоспафарієм Львом в Тарс, Тріполі, Лаодікію, аби дізнатись, чи знали мусульмани про підготовку Візантією морської експедиції на Крит у 911 р. [4]. Шпигунами могли виступати й представники духовенства. Прокопій Кессарійський стверджував, що у 522 р. за наказом імператора Юстиніана, до Індії були направлені несторіанські ченці, аби контрабандою переправити яйця шовкопряди, сховані у бамбукових прутах [18, с. 546–47]. Стратегічну розвідку могли проводити також посланці, мандрівники, географи. Посланці були особливо цінні під час облоги міст та інших об'єктів, коли мали змогу під виглядом перемовин, проникнути до середини такого об'єкту. Наприклад у 905 р. з офіційною дипломатичною місією до емірів Тарса та Мелітени, а також до халіфа в Багдад, був відправлений Лев Магістр, який насправді повинен був встановити контакт з Андроніком Дукою, який після невдалого повстання проти імператора, шукав притулку у Аббасидів [20, с. 170]. Візантійці могли отримувати інформацію у військовополонених та дезертирів, однак ставились до такої інформації дуже обережно та перевіряли її по іншим джерелам [17, с. 421]. У якості розвідників могли використовувати представників кочових племен. Наприклад у 935 р. з північної Месопотамії на територію імперії переселилось плем'я бану хабіб, які мігрували через жорстку податкову систему Хамданідів [20, с. 173].

Ефективна розвідка, дієва тактика рейдів та засідок виснажила арабів, дозволила візантійцям ліквідувати їх форпости у Феодосіополі, Мелітені, ін. У 942–945 рр. полководець Іоанн Куркуас провів масштабний контрнаступ проти арабів, зібрав десятки тисяч полонених, проник до регіону Діяр-Бакр (Месопотамія), здійснив рейди на такі міста як Мяофарікін (Сільван), Арзан, Насібіс, інші. Візантія здобула контроль над Кілікією, Північною Сирією, значною частиною Палестини.

Варто згадати й про те, що успішні наступальні дії на Сході були можливими поки не існувало загрози на інших військових театрах, зокрема від болгар та слов'ян, адже візантійські імператори не наважились вести бойові дії одразу ж на кількох напрямках.

Висновки. Проаналізувавши протистояння Візантії та арабів у Сирії та Месопотамії Х ст. можна констатувати, що завдяки ефективній системі розвідки та партизанській тактиці введення бойових дій, візантійцям вдалось виснажити ворога, здобути контроль над більшою Сирії, значною частиною Сирії, послабити Фатимідський султанат. Особливістю системи розвідки Візантії у східних провінціях було те, що дуже важливими були загони прикордонних розвідників, які мали заздалегідь попередити про вороже вторгнення, чисельність ворожого війська та напрямку руху противника. Серед розвідників, які діяли у Месопотамії та Сирії, були дукатори, скулатори, акрити,

інші. Розвідники не лише слідували за пересуванням ворога, визначали розташування його табору, захоплювали полонених, а й вивчали місцевість на ворожій території, займались пошуками джерел води та безпечних шляхів, ін.. Завдяки діям армійської розвідки, візантійське військо здобуло дві гучні перемоги над арміями арабів – у перевалі Андрадос (960 р.) та поблизу Александретти (971 р.). У Сирії та Месопотамії діяла ціла мережа представників стратегічної розвідки – професійні шпигуни, купці, зрадники, інші, які надсилали до Константинополя важливу інформацію не лише про ворожі війська, а й щодо суспільно-політичної ситуації у мусульманських країнах. Особливістю візантійської розвідки у Сирії та Месопотамії було те, що серед розвідників була значна частина місцевого населення (передусім вірмени). Аналіз джерельної бази, на жаль не дозволяє встановити точний чисельний склад підрозділів розвідки, систему підготовки розвідників.

Список літератури:

1. Козловський С. Система розвідки у військовій стратегії і зовнішній політиці Візантії (VI–IX ст.). 2025. Вип. 76. С. 74–83.
2. Charanis P. Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century. *Dumbarton Oaks Papers*, 13, 1959. Pp. 28–43.
3. Christides V. Military Intelligence in Arabo-Byzantine Naval Warfare. in N. Tsiknakes (ed.), *Byzantium at War*, 1997. Pp. 269–81.
4. Constantine Porphyrogenitus. *De Ceremoniis Aulae Byzantinae*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, vols 5–6, ed. I. Reiski, Bonn: Webber, 1829. URL: https://archive.org/details/bub_gb_OFpFAAAAYAAJ
5. Dagron G., Mihaescu H. *Le traité sur la guérilla ("De velitatione") de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969)*, Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1986. 372 p.
6. Dvornik F. *Origins of Intelligence Services: The Ancient Near East, Persia, Greece, Rome, Byzantium, the Arab Muslim Empires, the Mongol Empire, China, Muscovy* New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1974. 334 p.
7. Haldon J. F. *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204*. London: Psychology Press, 1999, 389 p.
8. Ibn Hawqal. *Configuration de la terre (Kitāb surat al-ard)*, trans. J. H. Kramers and G. Wiet. Paris: G. P. Maisonneuve et Larose, 1964. 380 p.
9. Isaac B. *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. Oxford: Oxford University Press, 1990. 506 p.
10. Kaegi W. E. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 314 p.
11. Kaegi W. E. Constantine and Julian's Strategies of Strategic Surprise against the Persians, *Athenaum*, 69, 1981. Pp. 209–13.
12. Kekaumenus. *Strategikon*, ed. B. Wassiliewsky, V. Jernstedt, Amsterdam: Hakkert, 1965, 340 p.
13. Leo VI. *Taktika*. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. 49, trans. G. T. Dennis, Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2010. 712 p.
14. Maurice's *Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy*. trans. G. T. Dennis, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984. 178 p.
15. McGeer E. *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1995. 405 p.
16. Moralee J. It's in the Water: Byzantine Borderlands and the Village War. *Humanities* 2018, 7 (3), 86. URL: <https://doi.org/10.3390/h7030086>
17. Onasander. *Strategikos*, in *The Illinois Classical Club (ed.), Aeneas Tacticus, Asclepiodotus, Onasander*, The Loeb Classical Library, London: Heinemann, 1928. 544 p.

18. Procopius. History of the Wars, Book VI: The Gothic War [= De Bello Gothico], trans. H. B. Dewing, London: Heinemann, 1924. 608 p.
19. The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century. Talbot A. M., Sullivan D. F. (eds.). Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2005. 264 p.
20. Theotokis G. Byzantine Military Tactics in Syria and Mesopotamia in the Tenth Century. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2018. 360 p.
21. Three Byzantine Military Treatises: Text, Translation, and Notes. Dennis G. T. (ed). Corpus Fontium Historiae Byzantinae 25. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985. 396 p.
22. Trawinski A. The Clash of Civilizations. Meadville, PA: Page Publishing Inc, 2017. 530 p.
23. Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society. Stanford, California: Stanford University Press, 1997. 1044 p.
24. Walker P. E. (1972). A Byzantine victory over the Fatimids at Alexandretta (971). Byzantion: Revue internationale des études byzantines. 42. Brussels. 1972. Pp. 431–440.

Porokhnavets V. V. THE BYZANTINE INTELLIGENCE SYSTEM IN SYRIA AND MESOPOTAMIA DURING THE TENTH CENTURY

In the article, the author explores the operations of Byzantine military intelligence in Syria and Mesopotamia during the 10th century, in the context of the empire's confrontation with the Arab Caliphate. Particular attention is given to the tactics used by the Byzantine army in the East and the early warning system developed to detect enemy invasions. The research is based on an analysis of statistical data and Byzantine military treatises. The article reveals that Byzantine intelligence was a complex and well-developed system. The study considers various types of tactical and strategic intelligence, each responsible for a specific activity area. It has been demonstrated that the intelligence system's effectiveness enabled the imperial leadership to receive timely information about enemy incursions and respond accordingly, often through the use of guerrilla warfare tactics such as ambushes, attacks on enemy supply lines, and the destruction of provisions. Byzantine narrative sources refer to intelligence agents using a wide range of terms, including speculatores, sculcatores, exploratores, ducatores, minsuratores, procursatores, trapezitai, honsiarioi, tasinarioi. Byzantine commanders frequently recruited local inhabitants for intelligence missions, people who spoke Arabic fluently, knew local customs, and could operate in the enemy rear. Military intelligence played a crucial role in planning raids into enemy territory, where any error could lead to the destruction of units operating in enemy-held territory, could be destroyed. It has been established that thanks to a network of spies and covert agents, the Byzantine emperors possessed knowledge of the military and political plans of enemy states. Byzantine emperors sought to avoid fighting on multiple fronts simultaneously, a goal that would not have been attainable without effective intelligence. Information from agents was carefully verified and cross-checked with other sources. Thus, an efficient intelligence system allowed the Byzantine Empire to resist, over the long term, an adversary with numerical superiority.

Key words: intelligence, Byzantium, warfare, Mesopotamia, Syria, arabs, raids.